

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Юрій Мицик

●

ЩЕ ОДИН СЮЖЕТ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ

Три роки тому, у червні-серпні 2003 р., у Львові відбулася важлива історико-мистецька виставка «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття». З цієї нагоди був виданий прекрасний каталог виставки, де були вміщені кольорові фотографії речей (портретів, предметів одягу, посуду, книг, документів тощо)⁽¹⁾, у т.ч. й чотирьох універсалів гетьмана Івана Мазепа. Вони були писані каліграфічним почерком канцеляристів, підписані гетьманом власноруч і, звичайно, є цінним артефактом мазепинської доби.

Ми звернули увагу на те, що два з цих універсалів досі не публікувались. Оскільки український скоропис XVII-початку XVIII ст. (навіть каліграфічний!) не можуть зазвичай прочитати навіть випускники історичних факультетів найпрестижніших вищих навчальних закладів, тому навряд чи інформація мазепинських універсалів стала значно доступнішою. Враховучи дану обставину, ми вирішили здійснити публікацію двох недрукованих універсалів, спираючись на вищезгадані фотокопії з каталогу.

Отже, перший з них представляє собою оборонний універсал, і саме так його класифікує сам Мазепа. Він був виданий козаку Глухівської сотні Ніжинського полку і жителю Глухова Івану Шкирмонтові (Скирмонтові), котрий, судячи з прізвища, очевидно, походив з білоруської шляхти. Той збудував власним коштом на р. Усмань два млини і просив гетьмана про підтвердження свого права на них та на убезпечення їх від податків, що й було зроблено з огляду також на військові заслуги Шкирмонта. Цей козак і пізніше не припиняв своєї активної господарської діяльності. В усякому разі 13 (3) липня 1699 р. Мазепа, перебуваючи у Глухові, видав йому черговий універсал на млин, збудований на р. Уску, тобто на лівій притоці Івоти, що у свою чергу впадає у Десну («на котрий маєт уже наш рейментарский ствержателний універсал»). Оскільки якісь особи чинили Шкирмонту перешкоди у цій справі, то Мазепа дозволяв йому оселити біля млина хутірєць із 8 дворів.⁽²⁾ Якщо текст цього пізнішого документа опубліковано, переписано копіями без похибок, то значить, що був ще один універсал Мазепа, наданий Шкирмонту на млин на р. Уску до 1699 р. Не виключено однак, що копіст прочитав «Уску» замість «Усмані» і в такому разі мова йде про той універсал, що подається нами нижче. Принагідно зауважимо, що в каталозі неточно вказано прізвище Шкирмонта: («Шкиримонт»), а також неправильно прочитано місце написання універсалу («Глухів»).

Другий універсал, точніше універсал-привілей, адресувався стародубському полковникові у 1708 р. Івану Скоропадському, майбутньому гетьману; почепському сотникові (Лук'яну Рославцю?) та гетьманському дозорці у Почепі. Цей привілей стосувався значного товариша Євстафія (Остафія, Остапа) Панкевича, якому за військові заслуги відводилося місце на р. Ус для будівництва греблі та млина.

Можливо, цей Євстафій доводився родичем (сином ?) Леонтію Панкевичу, судді Переяславського полку у 1690-1706 рр., котрому Мазепа 27(17). 08. 1690 р. підтвердив універсалом с. Леяки в Переяславському Ключі (нині це село перебуває у складі Сасинівської сільради Пирятинського району Полтавської обл.)⁽³⁾ Публікація цих двох універсалів доповнить «Український дипломатарій XVI-XVIII ст.» і дозволить уточнити деякі моменти соціально-економічного життя Гетьманщини.

У додатках нами вміщено лист (1711 р.) гетьмана Івана Скоропадського (його фотокопія також наведена в каталозі) до дружини генерального осавула у 1709-1717 рр. Степана Бутовича, який потрапив у полон. Скоропадський висловлював їй своє співчуття і запевняв, що допоможе Бутовичу вийти на волю. Однак гетьман, видно, чогось недоговорював. Можливо, він не хотів згадувати про те, що Бутович міг перейти на бік Пилипа Орлика. Як відомо, рідний брат генерального осавула – Григорій Бутович залишився вірним Івану Мазепі, пішов із ним на вигнання і повернувся тільки у 1715 р., оскільки в заложники потрапили його дружина, мати й діти. Як твердить С.О.Павленко, за брата-мазепинця «постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання) та Степан Бутович. Останній був довго під наглядом у царських урядовців», зокрема, Г.Головкін на початку 1711 р. вимагав від Скоропадського повернути Бутовича з Правобережжя⁽⁴⁾. І хоча Головкін потім пом'якшив свою позицію, але все ж у 1712 р. Г.Бутовича було відправлено у фактичне заслання, звідки він повернувся додому тільки у 1715 р. із заборонаю обіймати будь-які державні посади. Можливо, свою роль відіграло тут і те, що С.Бутович потрапив у полон. Даний документ є цінним і тому, що представляє собою один з небагатьох приватних листів гетьманів України XVII-початку XVIII ст.

Нарешті, у додатках наводиться дарчий напис Івана Мазепи, зроблений, очевидно, писарем, на розкішно опрацьованому Євангелії (М.,1698), яке зберігається у Чернігівському історичному музеї. Воно було надане 1701 р. (у записі помилково написано «1711») Різдобогородицькому Домницькому монастирю, що був заснований наприкінці XVII ст. біля м. Березна, на місці явлення чудотворного образу Пресвятої Богородиці. Нагадаємо, що Березна нині є селищем Менського району Чернігівської обл., знаходиться за 36 км від Чернігова. Мазепа надав монастиреві також ряд маєтностей, млин і кошти на храм св. Параскеви.

Крім того, наводиться текст закладної дошки Свято-Троїцького храму Свято-Успенського жіночого монастиря в Глухові, датованого 1694 роком. Ця дошка зберігається у Сумському обласному художньому музеї ім. Никанора Онацького під номером: КП.-2024, М.-270. Необхідність наведення цього тексту диктується тими ж причинами, що й зумовили видання нами тексту двох вищезгаданих універсалів. Тим більше, що при публікації тексту дошки в каталозі упорядниками були допущені певні помилки, наприклад: «каменная» прочитано ними як «камная»; «кир» як «кри»; «их же» як «икже»; «и горливым», тобто «і ревним», прочитано як «игорливым» тощо; трапляється неточна розбивка слів, не проставлено розділові знаки.

Дошка стосується історичної події в церковному житті Сіверщини: заснування Свято-Троїцького трапезного храму. Документи з історії цього храму й монастиря в цілому нам уже доводилося друкувати на сторінках «Сіверянського літопису». У тексті дошки згадується і сам гетьман Мазепа, який, до речі, доклав значних зусиль до будівництва монастиря, і його мати – ігуменя даного монастиря, а одночасно і жіночого монастиря при Києво-Печерській лаврі Марія-Магдалина, і

Примітки:

1) Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки. Каталог історико-мистецької виставки 2 червня-24 серпня 2003 р. м. Львів. - К., 2003. - С. 58.

2) Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. - К.- Львів, 2002. - № 289.- С. 328.

3) Там же. - № 151. - С. 203-204.

4) Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К., 2004. - С. 190-191.

тодішні ієрархи – московський патріарх у 1690-1700 рр. Адриан і київський митрополит у 1690-1707 р.р.) Варлаам Ясинський (до речі, останній був вихованцем Києво-Могилянської академії, а у 1665-1673 рр. і її ректором).

Правила публікації українських текстів козацької доби нами не раз пояснювались, у т.ч. і на сторінках «Сіверянського літопису». Нагадаємо, що літери «ксі», «псі», «омега», «ять» передаються відповідно: «кс», «пс», «о» та «і», позначені літерами цифри передано арабськими цифрами, титла розкрито і взято пропущені літери у круглі дужки. Текст, написаний власноруч Мазепою, підкреслений нами. Окремі слова, які не вдалося прочитати, позначені нами таким чином: (...)*.

№ 1

1690, грудня 15 (5). – Іванполе. – «Оборонний універсал» І. Мазепи, даний глухівському козаку Івану Шкирмонту (Скирмонту).

«Пресвітліших и державніших великих г(о)с(у)д(а)рей их ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа.

Их ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)ч(е)ства Войска Запорожского всей старшині и черні, и каждому, кому о том належит відати, ознаймуем, иж супликовал до нас Иван Шкирмонт, товариш сотні Глуховское и обыватель глуховский, просячи нас о універсал оборонный на млыны свої, один (...) * о двох колах на греблі низшой, а другой на вишшой греблі о трох колах на реці Усмани будучие, абы оные уволены были от войсковое повинности, то ест от браня части розміровых на войско належитих приходов, прекладаючи, же он тые млыны своїм коштом построїл и греблі засипал. А так мы, гетман, принявше его, Ивана Шкирмонта, прозбу, одно для того его кошту около засипаня гребель и построеня млынов оных ложенного, другое респектом его зычливых в Войску услуг, которые он, не устаючи, и вперед во всіх военных оказиях ронити мает, далисмо ему на тые его млыны сей наш оборонный універсал, через который яко увольняем их от войсковые повинности, а ему, Шкирмонту, до ласки войсковое позволяем користати всіми розміровыми з них приходячими пожитками. Так міти хочем и рейментарско приказуем, жебы ему ништо в той міре жадное не чинилі перешкоды и прикрости. Дан в Иваньполи декабря 5 року от Сотвореня Світа 7199, а от Рождества Христова 1690.

Звиш менований гетман рукою власною.»

(Національний музей історії України у Києві (далі – НМІУ). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № РД-44. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Иван Мазепа. Погляд крізь віки... – С. 54).

№ 2

1708, травня 21(10). – Біла Церква. – Універсал – привілей І.Мазепи, даний значному військовому товаришеві Євстафію Панкевичу.

«Пресвітлішого и державнішого великого г(о)с(у)д(а)ря его ц(а)рского вел(и)ч(е)ства Войск Запорожских гетман, славного чина с(вя)того Ап(о)ст(о)ла Андрея Білого орла кавалер Иоанн Мазепа

Всім, комубыколвек о том відати належало, а меновите пану полковникови Войска его ц(а)рского вел(и)ч(е)ства Запорожского стародубовскому, также п(а)ну сотникови почеповскому и пану дозорці нашому почеповскому, тепер и на потом міючому быти, ознаймуем, иж пан Евстафий Панкевич, значный товариш войсковый, усмотрівши мійсце, ни в чом никому не пенное, на речці Усі, под селцем Устиновим будучое, до занятя греблі и млинового на оной строения способное, просил нашего на тое універсалу, за которим бы могл на помянутой речці без найменшой ни от кого перешкоды греблю засипати и млин построїти. Мы прето, гетман и кавалер, тому его, пана Панкевича, прошению не отмовивши, а респектуючи на его вірние и зычливые не от тепер в Войску Запорожском ронение и ронячиесе услуги и прислуги, до которых и въперед яко годного и згодного

заохочуючи, казалисмо з канцелярії нашої войскової сей наш на заняте греблі и построене млина на ричці Усі ему, пану Панкевичу, выдати універсал, которого повагою и кріпостию пилно варуем и под срогким войсковим каранем приказуем, абы ніхто, а особливе п.сотник почеповский и п. дозорца тамошний, не сміл и не важилься в заняту греблі, построеню млина и в отбираню належитих приходов, когда в совершенство прийдет, наименшей чинити трудности и перешкоды. Варуем однак тое, абы от занятя тоей греблі и построения на оной млина не было кому з жителей тамошних яковой в кгрунтах шкоды. Якая воля наша абы ни от кого не была нарушена и повторе упоминаем и срогко приказуем. Дан з Білої Церкві мая 10 року 1708.

Звиш менований гетман рука власна.»

(НМІУ.–ВР. – № РД-65. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки...– С. 54).

Додатки:

№ 1

1694 р. – Глухів. – Напис на закладній дошці з Свято-Троїцької трапезної церкви Свято-Успенського жіночого монастиря у Глухові.

«Во имя Отца, и С(и)на, и С(вя)того Д(у)ха. Аминь. Основася сия трапеза каменная во честь и хвалу в Троици славимому Б(о)гу во имя преславнаго Рождества Христова в богоспасаемом граді Глухові в монастыру дівичом от Нарождения Сына Б(о)жого року 1694 місяця июня 24 дня при державі пресвітліиших и державніиших великих государей ц(а)рей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, всея Великия и Малыя и Білыя России самодержцев, в патриаршество же в д(у)ховном чину отца их и б(о)гомолци св(я)тійшаго и всебл(а)женійшаго в(е)л(и)кого г(о)с(по)дина кир Адрияна, всея сіверныя страны патриархи Московского»

[тильний бік]

«По бл(а)гословению же ясне в Б(о)гу преосвященнаго его милости г(о)с(по)дина отца Варлама Ясинского, милостию Б(о)жиею православнаго архиепископа всея Малыя России митрополиты Киевского, Галицкого, а за щасливым рейментарством их же ц(а)рского пр(е)світлого в(е)л(и)ч(е)ства В(о)йск Запорозких обоих сторон Дніпра гетмана ясне велможного его ми(ло)сти п(а)на Иоанна Мазепы тщательным же и горливым старанем в Б(о)гу превелебной еі м(и)л(о)сти г(о)спожы М(а)риі Магдалены Мазепиной, игумені манаст(ы)ров Киево-П(е)черского и Глуховского.»

(Чернігівський історичний музей. – № Інв.Ал.-180. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки...– С. 52).

№ 2

1701 (?). – Різдвогородицький Домницький монастир. – Вкладний запис в Євангеліє.

«Сию кн(и)гу с(вя)тую д(у)шеспасителных ев(ан)г(е)лских бл(а)говіствований надал ясне велможний его милость п(а)н Иоан Мазепа, гетман Войск его ц(а)рского пресвітлого в(е)л(и)чества Запорозжских до м(о)н(а)стиря Домницкого при образі чудотворьном Пр(есвя)тия Б(огород)ици под городом Березною будучого.

Року 1711 м(і)с(я)ця генвара 4 дня.»

(Чернігівський історичний музей. – № Ал.-180. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки... – С. 58).

№ 3

1711, березня 8. – Лубни. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до дружини осавула С. Бутовича із співчуттям з приводу полонення її чоловіка.

«Моя велце ласкавая приятелко, пані асаулица енералная!

Любо відаем, же мусит быти з немислимим в(ашой) м(о)сти жалем тот нещасливый случай, что попущением Б(о)жиім милий пан малжонок в(аш) мостин в неприятелскую попался неволю, що справило самое непостоянство над надію тамобочного народа, который безбожный, легкомысленный, в бесурманській выдали оногу руки, однак в(аша) м(ость), приписуючи тоє волі Б(о)зкой, жалостное свое в том печалование хотя возложить на всеотрадный Его Б(о)жественный промисл, надіясь несумінно, же Того всемошеством пан малжонок в(аш) м(о)стин желаемую вскорі улучит свободу. О которую и мы, сердечне соболізнуючи такого нещасливого случаю, всеусилного прилагати будем стараня, яким в(ашу) м(о)сть обнадежуючи, зичим (...)* в приключивыйся н(ы)нішной скорби Б(о)зкого (...)*.

З Лубен, марта 8 року 1711.

В (ашой) м(о)сти зичливый приятель Иоанн Скоропадский, гетман Войска его царского пресвітлого величества Запор(озкий) р(ука)в(ласна).»

(Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. – ВР. – № Рк-2685. – Автограф. Публікацію здійснено за фотокопією, вміщеною у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки. Каталог історико-мистецької виставки 2 червня – 24 серпня 2003 р. м. Львів. – К., 2003. – С. 57).

Ігор Ситий

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРАПОРІВ

До недостатньо висвітлених питань вітчизняної історії належить історія прапорів і, зокрема, козацької доби. В останній час з'явилися розвідки А.Гречила та Ю.Савчука¹, які значною мірою заповнили наявні лакуни по цій темі. Проте ще багато чого треба зробити хоча б для задовільного вивчення зазначеної проблеми. Зокрема, це стосується виявлення та публікації архівних джерел, щодо прапорів.

Варто зазначити, що поява прапорів сягає сивої давнини, і спочатку вони мали суто військове значення. Про це свідчить і наступний уривок з Острозької Біблії: «И рече Господь к Мойсею и Аарону глаголя: человек дрѣжайся по чину своему и знамению и по домом отчества их... якоже вполчаются таже и да вистают коиждо держася по чину своему под знамением чина своим... Да поставляют чины полка по знамению их»². Сам термін «прапор» з'явився у Західній Європі за часів Максиміліана I (1459-1519), коли виникли постійні армії, що були укомплектовані найманцями. Адміністративною одиницею цих формувань був полк, який поділявся на роти. Полк мав головне знамено, а кожна рота свій невеликий «прапор». Людина, яка відповідала за прапор, отримала чин прапорщика³. З часом ця організація війська і пов'язана з нею термінологія поширилася і на інші регіони, у т.ч. Україну, набувши тут певну специфіку. Ось як трактував цей термін відомий знавець Гетьманщини О.Лазаревський: «Служба у гетманов поповских конюшевцев и палубничих была так льготна сравнительно с сотенною, что по смерти Скоропадского, они немедленно обратились к Полуботку, заявляя о своем желании продолжать прежнюю службу: «Мы нижеименованные, през килкодесят лет, целым кураем, козаков тридцять, служилисмо во всяком повелении при дворах гетманских и знак праперковий повелено нам носити и ныне есть»... Обязанности «носят праперковий знак» – обяснить мы не можем; праперковий знак представлял собою кажется, меньшее знамя или значок, который в полках обереглася «прапорщиками»; но у гетманов как видно, был свой, особый «праперковий знак»⁴.

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі ЧІМ) зберігається донесення нехворощанського сотника Каленика Прокопівєва до генерала Якова Фонбранта. Цей документ цікавий тим, що знайомить нас зі статусом і функцією сотенного прапора, замовником та вартістю його